

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱԼՎԱԾՔՆԵՐԻ  
ԵՎ ՊԱՏՄԱՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ  
ԽՆԴԻՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ**

*Վահրամ Հովյան՝*

*Բանալի բառեր՝* Թուրքիա, հայություն, համայնք, կալվածքներ, պատմամշակութային ժառանգություն, զբոսաշրջություն:

Թուրքիայի հայ համայնքը ներկայում կանգնած է մի շարք լրջագույն մարտահրավերների առաջ: Տասնամյակներ շարունակ հոգևոր և ֆիզիկական անվտանգությանը սպառնացող վտանգները հանգեցրել են այդ երկրում հայության թվաքանակի աղետալի նվազմանը: Այս երևույթը, առհասարակ բնորոշ լինելով Մերձավոր և Միջին Արևելքի հայ համայնքներին, ուղղակիորեն հանգեցնում է վերջիններիս թուլացմանն ու կազմալուծմանը: Եթե 1960-ական թթ. Թուրքիայի հայության թվաքանակը կազմում էր մոտ 200 հազար մարդ, ապա 21-րդ դարի սկզբին այն հաշվվում է մոտ 80 հազար: Համայնքի սպառման գործընթացը, ցավոք, շարունակվում է և չկանգնելու դեպքում կհանգեցնի վերջինիս իսպառ վերացմանը:

Իսկ դա իր բացասական հետևանքները կունենա բովանդակ հայության համար՝ նվազագույնը երկու առումով: Նախ՝ ծանր հարված կհասցվի արևմտահայ քաղաքակրթությանը, քանի որ առկա բոլոր խնդիրներով հանդերձ Թուրքիայի հայությունը, մասնավորապես՝ Կ.Պոլսի հայ համայնքը, եղել և մնում է արևմտահայ մշակութաստեղծ հանրույթ:

1. Այստեղ լույս են տեսնում հայալեզու թերթեր («Ժամանակ», «Նոր Մարմարա», «Ակոս»), որոնց էջերում ոչ միայն պահպանվում, այլև զարգանում է արևմտահայերենը: Այնտեղ, բացի լուրերից, հրատարակվում են նաև հրապարակախոսական, գրական և այլ ժանրի նյութեր:
2. Կ.Պոլսում, չնայած բազմաթիվ դժվարություններին, շարունակում է ծաղկել արևմտահայ գրականությունը: Անցյալի գրողների ստեղծա-

---

<sup>\*</sup> «Նորավանք» ԳԿՀ Գիտական-փորձագիտական խորհրդի քարտուղար, Հայագիտական կենտրոնի ավագ փորձագետ:

գործությունների հետ մեկտեղ հրատարակվում են նաև ժամանակակից պոլսահայ գրողների երկերը, ինչը նշանակում է, որ առկա է կենսունակ գրական հայ համայնք, որին էլ պատկանում է ներկա բարդ ժամանակներում արևմտահայ գրականության զարգացման առաքելությունը:

3. Կ.Պոլսում արևմտահայերեն հրատարակվում է նաև հայագիտական գրականություն, ինչը վկայում է այն մասին, որ այնտեղ առկա է ոչ միայն մշակութային, հրապարակախոսական, գրական, այլև գիտական հայ կյանք:
4. Թուրքիայում շարունակում է կենսունակ մնալ նաև հայկական մշակույթը: Գործում են արվեստի և մշակույթի բազմաթիվ ստեղծագործական խմբեր, որոնք ապահովում են այդ երկրի հայության մշակութային կյանքը:

Առհասարակ, Կ.Պոլիսը նախքան Ցեղասպանությունը եղել է արևմտահայ հասարակական-քաղաքական, մշակութային կյանքի կենտրոնը: Ներկայում էլ այն, թերևս՝ ինտերցիայի ուժով, շարունակում է այդ ավանդույթները: Պատահական չէ, որ քաղաքում գործում է «Արաս» հայկական տպարանը, ինչը ևս մեկ անգամ վկայում է այնտեղ հայ գրչության առկայության մասին:

Այսպիսով, չնայած թվաքանակի նվազմանը, գրական, գիտական, մշակութային կյանքը Թուրքիայի հայ համայնքում շարունակվում է և դրանով իսկ շարունակում է սնել արևմտահայ (նաև հայկական՝ առհասարակ) քաղաքակրթությունը: Մինչդեռ համայնքի սպառումը սպառնում է վերջ տալ նաև այդ կյանքին, ինչը լրջագույն հարված կլինի թե՛ Միջուրքին և թե՛ հայությանն ընդհանրապես:

Երկրորդ խնդիրը, որը կապված է Թուրքիայի հայության սպառման հետ, Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքության ճակատագիրն է: Նման սցենարի դեպքում Հայ Առաքելական եկեղեցու չորս նվիրապետական աթոռներից մեկը կհայտնվի «առանց հոտի մնացած հովվի» կարգավիճակում: Թուրքիան հայության վիճակի տեսակետից կնմանվի Հնդկաստանին, որտեղ կան հայկական եկեղեցիներ, կալվածքներ, սակայն չկա համայնք:

Համայնքի ծանր դրության մասին են վկայում նաև այն հակասությունները, որոնք հատկապես վերջին շրջանում առավել ակնառու են երևում համայնքային տարբեր շրջանակների միջև: Օրինակ՝ 2018թ. օգոստոսի 1-ին Կ.Պոլսի «Նոր Մարմարա» օրաթերթը տեղեկություն հրապարա-

կեց, համաձայն որի՝ Թուրքիայի կրոնական փոքրամասնությունների հոգևոր և համայնքային առաջնորդները հանդես են եկել համատեղ հայտարարությամբ՝ նշելով, որ այդ երկրում կրոնական փոքրամասնությունների նկատմամբ որևէ ճնշում չկա, իրենք ազատ են իրենց կրոնական-պաշտամունքային և համայնքային գործունեության մեջ, իսկ առկա փոքր խնդիրները լուծելու նպատակով համագործակցում են իշխանությունների հետ [տե՛ս 1]:

Մինչդեռ պատրիարքարանի կրոնական ժողովի ատենապետ Սահակ եպս. Մաշայանը հուլիսի 6-ին նորընտիր նախագահ Ռեջեփ Էրդոդանին հղած բաց նամակում ահագանգում էր հայ համայնքի թվաքանակի՝ ահռելի չափերով նվազման մասին՝ մատնանշելով, որ դա հետևանք է ճնշումների քաղաքականության: Մաշայանը որպես հիմնախնդիրներ մատնանշում էր Մեսրոպ պատրիարք Մութաֆյանի ծանր հիվանդությունից հետո շուրջ 10 տարի նոր պատրիարք ընտրելու անհնարինությունը, եկեղեցիները կառավարող Թաղային խորհուրդների ընտրության անհնարինությունը, հոգևորականներ պատրաստելու համար քրիստոնեական ուսումնական հաստատությունների բացակայությունը: Ըստ Սահակ սրբազանի՝ այսպես շարունակվելու դեպքում հայ համայնքը մոտ ապագայում լիովին կսպառվի [տե՛ս 2]:

Կրոնական փոքրամասնությունների առաջնորդների հիշյալ հայտարարությանն անմիջապես հետևեց Թուրքիայի խորհրդարանի հայազգի պատգամավոր, Ժողովուրդների դեմոկրատական կուսակցության անդամ Կարո Փայլանի առարկությունը: Վերջինս, կրկնելով Սահակ սրբազանի կողմից բարձրաձայնված խնդիրները, պատկերավոր ավելացրեց, որ հայ համայնքի ներկայացուցիչները «աղանիի վախկոտութեան մեջ են» [3]:

Համայնքում ստեղծված բարդ իրավիճակը, ինչպես նաև վերոհիշյալ հակասական հայտարարությունները որոշակի լուսաբանության անհրաժեշտություն են առաջացնում: Քանի որ մի կողմից՝ Թուրքիայի հայ համայնքին առնչվող բոլոր խնդիրներին անհնար է անդրադառնալ մեկ հոդվածի շրջանակներում, մյուս կողմից էլ՝ նոր պատրիարքի, թաղային խորհուրդների ընտրության, հոգևոր-կրթական հաստատությունների հիմնահարցերին բավական լայն անդրադարձ արդեն իսկ կա լրագրողական և վերլուծական հարթություններում, սույն վերլուծության մեջ խնդիրը կփորձենք դիտարկել երկու այլ՝ ա) եկեղեցական գույքի և բ) հայկական պատմամշակութային ժառանգության տեսանկյուններից:

## **Հայկական կալվածքների խնդիրը**

Այս խնդիրը վերաբերում է բռնագրավված եկեղեցական գույքի վերադարձին, ինչի համար տևական ժամանակ պայքարում են Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքությունն ու թաղային խորհուրդները: Այն առավելապես առնչվում է Թուրքիայի հայության տնտեսական մարտահրավերներին:

Թեև Թուրքիայի հայ համայնքին ընդհանուր առմամբ բնորոշ են սփյուռքի, մասնավորապես, Մերձավոր և Միջին Արևելքի հայ համայնքների առջև ծառայած մարտահրավերները, այնուամենայնիվ, հայությունն այստեղ ունի նաև տեղական առանձնահատկություններից բխող խնդիրներ, որոնց մի մասին անդրադարձ եղավ վերը: Տեղական առանձնահատկություններից բխող խնդիրներից է նաև այն, որ հայ համայնքի դիմագրաված դժվարությունները հիմնականում ունեն նյութական (ֆինանսական) բնույթ: Այս խնդիրը բացասաբար է անդրադառնում հատկապես կրթական հաստատությունների գործունեության վրա, որոնք պարբերաբար կանգնում են բյուջեի սղության (երբ ծախսերը գերազանցում են առկա հնարավորությունները) խնդրի առջև՝ ստիպված լինելով բացը լրացնել հանգանակությունների միջոցով:

Չնայած վերջին շրջանում Թուրքիայի դիմագրաված տնտեսական դժվարություններին, հայ համայնքում նյութական սղության խնդիրը մեծ հաշվով կապված է եկեղեցական կալվածքների բռնագրավված լինելու, ինչպես նաև առկա գույքի օգտագործման սահմանափակ հնարավորությունների հետ, քանի որ դրանց օգտագործումը (հիմնականում՝ վարձակալության հանձնումը) մեծ եկամուտների աղբյուր է համայնքային կառույցների համար:

Հարկ է նշել, որ բռնագրավված կալվածքների վերադարձման հարցում կան թեկուզ փոքրիկ, բայց դրական տեղաշարժեր: 2018թ. ընթացքում նույնպես գրանցվեցին այդպիսի մի քանի փոքրիկ հաղթանակներ:

Փետրվարին երեք և կես տարի տևած դատական գործընթացից հետո Թուրքիայի Վճռաբեկ դատարանի վճռով Կ.Պոլսի «Սանասարյան տան» շենքը ճանաչվեց որպես Հայոց պատրիարքարանի սեփականություն [տե՛ս 4]: Թեև շենքի հանձնումը պատրիարքարանին կարող է ձգձգվել մինչև մեկ տարի, այնուամենայնիվ, հիշյալ դատական ակտը հայկական համայնքային շրջանակների կողմից դիտվում է որպես հաղթանակ<sup>1</sup>:

<sup>1</sup> Կա նաև կարծիք, որ Թուրքիայի իշխանություններն այդ քայլին գնացին նոր պատրիարքի ընտրության գործընթացը տապալելուց հետո հայ համայնքում առաջացած դժգոհությունը մեղմելու նպատակով: Տե՛ս Ստամբուլի «Սանասարյան տան» շենքի սեփականության իրավունքը կրկին հայերինն է, <http://hayernaysor.am/archives/275429> (կայքի այցելություն՝ 26.02.2018):

Մեկ այլ հաղթանակ է վեցամյա դժվարին պայքարից հետո Օրթագյուղի Թաղային խորհրդի կողմից ընդարձակ հողատարածքի՝ դատական կարգով հետստացումը Թուրքիայի պաշտպանության նախարարությունից: Մեկ թաղամասի չափ տարածք ընդգրկող այդ հողամասը Թաղային խորհուրդը նպատակադրվել է կառուցապատել, այնուհետև՝ շենքերի վարձակալության միջոցով եկամուտներ ապահովել համայնքի համար [տե՛ս 5]:

Սույն դատական ակտերը, բացի տնտեսականից, կարևոր են նաև նախադեպի առումով: Քանի որ դրանք կարող են հող նախապատրաստել նաև բռնագրավված մյուս կալվածքների վերադարձի համար:

Չնայած հայ համայնքային կառույցներին հաջողվում է հետ վերադարձնել բռնագրավված համայնքային գույքի որոշ մասը, սակայն այս հարցում իրավիճակը հեռու է բավարար լինելուց, ինչի ախտանշաններն են հետևյալ հանգամանքները.

Հսկայական թվով կալվածքներ դեռևս շարունակում են մնալ բռնագրավված, դրանց վերադարձի հեռանկարներն անորոշ են:

Առկա են առարկայական և ենթակայական խոչընդոտներ համայնքի տրամադրության տակ եղած կալվածքների շահագործման առումով: Վերջերս նման խնդրի առջև է կանգնել Կ.Պոլսի Սամաթիայի Թաղային խորհուրդը: Վագրֆների տնօրինության կողմից այն որպես նվիրատվություն ստացել է ընդարձակ հողատարածք: Սակայն այն հայտարարված է կանաչ գոտի, որտեղ արգելվում է որևէ շինարարություն իրականացնել: Մինչդեռ այդ հողատարածքի վրա կառուցված շենքերի վարձակալության հանձնումը կարող է նշանակալի եկամուտներ բերել խորհրդին:

Ստացվում է, որ մի կողմից՝ նվիրաբերելով ընդարձակ հողատարածք Սամաթիայի Թաղային խորհրդին, պետությունը մյուս կողմից թույլ չի տալիս դրա միջոցով եկամուտներ ապահովել: Թուրքական դատական համակարգի բոլոր ատյաններով անցնելուց հետո Թաղային խորհուրդը ներկայումս խնդիրը վիճարկում է Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանում [6]:

Ինչպես ցույց են տալիս գույքի վերադարձման սակավաթիվ օրինակները, այդ գործընթացը տևական և դժվարին, իսկ ավելի ճիշտ՝ տանջալի գործընթաց է: Դատական քաջքշուկները ձգվում են տարիներով: Պատահական չէ, որ խնդիրները լուծում են ստանում դատական համակարգի ամենավերին ատյաններում՝ վճռաբեկ դատարանում կամ Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանում<sup>1</sup>:

<sup>1</sup>Նախորդ հրապարակումներում մատնանշվել են թուրքական պետության կողմից եկեղեցական գույքի վերադարձման հարցում համակարգված կերպով հարուցվող խոչընդոտները, որոնցից մեկն էլ բարդ ու տևական դատական գործընթացներն են [տե՛ս 7, էջ 611-614]:

Եթե Թուրքիայի իշխանություններն անկեղծ են հայ համայնքին իրենից բռնագրավված գույքը վերադարձնելու հարցում, ապա դրա համար կան շատ ավելի դյուրին իրավական ուղիներ, օրինակ՝ նվիրատվությունը կամ խորհրդանշական գներով վաճառքը: Այս իրավական ուղիների անտեսումն ու խնդրի լուծման երկարաձգումը տևական դատական և բյուրոկրատական քաշքշուկների միջոցով վկայում են այն մասին, որ թուրքական իշխանությունների կողմից հռչակված հայկական (և ընդհանրապես՝ քրիստոնեական) եկեղեցական գույքի վերադարձման քաղաքականությունը շարունակում է կրել հիմնականում ձևական բնույթ՝ նպատակ հետապնդելով աշխարհին ցույց տալ Թուրքիայի՝ իբրև «ժողովրդավարական» և իր (կրոնական) փոքրամասնությունների մասին «հոգ տանող» պետության նկարագիրը:

Նյութական դժվարությունները լրացուցիչ պառակտման աղբյուր են հանդիսանում Թուրքիայի հայության համար: Առաջանում է սոցիալական բևեռացում Կ.Պոլսի հայկական համայնքների միջև: Հարուստ թաղամասերը կարողանում են լուծել իրենց խնդիրները և որոշ չափով օգնել նաև աղքատներին: Մինչդեռ աղքատ թաղամասերը շարունակաբար տառապում են նյութական անբավարարությունից:

Սույն խնդիրը հաղթահարելու համար պոլսահայության շրջանում առաջ է քաշվել միասնական բյուջե ունենալու գաղափարը, որն ընդհանուր առմամբ հանգում է հետևյալին. բոլոր հայկական թաղային խորհուրդների եկամուտները պետք է ի մի բերվեն և տնօրինվեն պատրիարքարանի կողմից, որպեսզի վերջինս կարողանա բավարարել բոլոր համայնքային կառույցների կարիքները:

Այս գաղափարը, սակայն, շահերի բախում է առաջացնում հարուստ և աղքատ թաղային խորհուրդների միջև: Աղքատներին ձեռնտու է օգտվել ընդհանուր բյուջեի հնարավորություններից: Մինչդեռ հարուստները չեն ցանկանում բաժանել իրենց եկամուտներն աղքատ թաղամասերի հետ և զրկվել դրանք սեփական հայեցողությամբ տնօրինելու հնարավորությունից: Այս հակասությունը ցայտուն կերպով դրսևորվում է 10 տարի առաջ Կ.Պոլսում հիմնված Համայնքային կառույցները միավորող խորհրդի աշխատանքներում: Վերջինս, համակարգված աշխատանքի հարթակ լինելու փոխարեն, ավելի շատ հանդես է գալիս որպես անառողջ բանավեճերի ակումբ՝ այն աստիճան, որ կասկածի տակ է դրվում անգամ նրա գոյության անհրաժեշտությունը:

### **Պատմամշակութային ժառանգության խնդիրը**

Այս առումով նույնպես վերջին շրջանում նկատվող դրական տեղաշարժերի կողքին առկա են նաև մտահոգիչ երևույթներ: Դրական տեղաշարժերից արժե հիշատակել երեքամյա ընդմիջումից հետո Աղթամարի Մուրբ խաչ եկեղեցում տարին մեկ անգամ պատարագ մատուցելու արտոնության վերականգնումը: Այս տարի պատարագը տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 9-ին:

Մեկ այլ դրական երևույթ կարելի է համարել ահաբեկչական խմբավորումների և Թուրքիայի զինված ուժերի բախման հետևանքով լրջորեն վնասված Տիգրանակերտի (Դիարբեքի) 19-րդ դարի հայկական Ս. Կիրակոս եկեղեցու<sup>1</sup> վերանորոգման հեռանկարը: Կ.Պոլսի պատրիարքական ընդհանուր փոխանորդ Արամ արք. Աթեշյանը սույն խնդրով դիմել է երկրի Կենսոլորտի և քաղաքաշինության նախկին և ներկա նախարարներ Մեհմեդ Յոզհասեթին և Մուրադ Քուրումին, ինչպես նաև Վազրֆների ընդհանուր տնօրեն Ադնան Էրթեմին [տե՛ս 8, 9]: Վերջիններս դրական են արձագանքել փոխանորդի դիմումին, թեև գործնական քայլեր այս ուղղությամբ դեռևս ձեռնարկված չեն:

Մտահոգիչ հանգամանքը հիմնականում այն է, որ թուրքական պետության կողմից հայկական պատմամշակութային հուշարձանների վերականգնումը հետապնդում է միայն զբոսաշրջությունը զարգացնելու նպատակ: Դրա ամենապերճախոս վկայությունը Վանի Աղթամար կղզու Մուրբ խաչ հայկական եկեղեցու օրինակն է, որը, թեև վերանորոգվել է պետության միջոցներով, սակայն չունի եկեղեցու կարգավիճակ: Այն հանդես է գալիս որպես թանգարանային արժեք: Սկզբում իշխանությունների թույլտվությամբ տարեկան մեկ անգամ պատարագ էր մատուցվում եկեղեցում: Հետագայում արգելվեց նաև դա, ինչը որոշակի վնաս էր երկրի զբոսաշրջությանը: Երեք տարվա ընդմիջումից հետո՝ միայն այս տարի, թուրքական իշխանությունները, հավանաբար հաշվի առնելով երկրի տնտեսական անկումը վերջին շրջանում և զբոսաշրջության դերը Թուրքիայի տնտեսության մեջ, կրկին թույլատրեցին անցկացնել պատարագ: Ակնկալվում էր, որ դրա արդյունքում Թուրքիա կայցելի մոտ 3000 զբոսաշրջիկ: Նախկինում այս առումով առավելագույն թիվը եղել է 7000:

Այն, որ Թուրքիայի համար Վանի Աղթամար կղզու Մուրբ խաչ եկեղեցին սոսկ թանգարանային նմուշ է զբոսաշրջության զարգացման համար, երևում է եկեղեցու հարակից տարածքում գտնվող հայկական գերեզմանա-

<sup>1</sup> Երկարատև ընդմիջումից հետո եկեղեցին վերաբացվել էր 2011թ.:

տան նկատմամբ պետության վերաբերմունքից: Վերջինս, մատնված լինելով անտարբերության ու անհոգ վերաբերմունքի պատկան մարմինների կողմից, ներկայում գտնվում է անմխիթար վիճակում: Այն նույնիսկ ծառայում է որպես զվարճության և ժամանցի վայր զբոսաշրջիկների համար [տե՛ս 10]: Ստացվում է, որ, վերականգնելով հայկական եկեղեցին, թուրքական պետությունը, այնուամենայնիվ, արհամարհական վերաբերմունք ունի նրա տարածքի մաս կազմող հայկական ժառանգության մեկ այլ հատվածի նկատմամբ և կամա թե ակամա նպաստում է վերջինիս ոչնչացմանը:

Հայկական պատմամշակութային ժառանգության նկատմամբ Թուրքիայի սոսկ տնտեսագիտական մոտեցումը երևում է նաև այն հանգամանքով, որ պետությունը ուշադրություն է դարձնում միայն այն եկեղեցիների վրա, որոնք ունեն թանգարանային արժեք և հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել զբոսաշրջիկների համար: Իսկ այն հուշարձանները, որոնք այդ տեսակետից մեծ հետաքրքրություն չեն ներկայացնում, արժանանում են լիովին այլ վերաբերմունքի: Դրանք.

**1. Դիտավորյալ կամ պետության լռելյայն թույլտվությամբ ենթարկվում են ոչնչացման:** Ամենավառ օրինակը 2017թ. Վանա լճի՝ ներկայում հանգստյան գոտի հանդիսացող ափամերձ հատվածում գտնվող հայկական գերեզմանատան վրա պետքարանների, ավտոկայանատեղիի և հանդերձարանի կառուցումն էր: Դա ոչ միայն ոտնձգություն է հայկական պատմամշակութային ժառանգության նկատմամբ, անհարգալից վերաբերմունք այնտեղ թաղված հանգուցյալների հիշատակի հանդեպ, այլև հանգեցրել է վերջիններիս աճյունների պղծմանը: Արդյունքում՝ գերեզմանատունը հայտնվել է նաև գանձագողերի թիրախում: Շինությունների կառուցումը դժգոհության ու բողոքի ալիք բարձրացրեց հայկական շրջանակներում: Մասնավորապես, Թուրքիայի խորհրդարանում այս հարցը բարձրացրեց հայազգի պատգամավոր Կարո Փայլանը: Այդ բողոքներին ի պատասխան թուրքական իշխանությունները՝ ի դեմս Սշակույթի և զբոսաշրջության նախարար Նուման Գուրթուվուշի, 2017թ. վերջին խոստացան քանդել կառուցված շինությունները, ինչը, սակայն, մինչ այժմ իրականացված չէ՝ տեղական իշխանությունների (Էդրեմիթի<sup>1</sup> քաղաքապետարան)՝ կենտրոնական իշխանությունների հրահանգը չկատարելու պատճառով [11]:

**2 Օգտագործվում են այլ նպատակներով:** Այս առումով վերջին ամենաթարմ օրինակներն են.

<sup>1</sup> Գերեզմանատունը գտնվում է աշխարհահռչակ գեղանկարիչ Արշիլ Գորկու ծննդավայր նախկին հայկական թաղամասի հարևանությամբ:



- Աքշեհիր քաղաքի հայկական եկեղեցիներից մեկը, որը կառուցվել է 19-րդ դարում, թեև վերանորոգվել է պետության կողմից, սակայն ենթարկվել է վերափոխության: Այն նախատեսվում է օգտագործել որպես երգիծաբանների մշակութային տուն [տե՛ս 12]:
- Կեսարիայի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որ նախկինում օգտագործվել է որպես ոստիկանական բաժին և մարզասրահ, ներկայում նախատեսվում է վերածել գրադարանի: Այդ նպատակով քաղաքապետարանն արդեն իրականացրել է վերանորոգչական-վերականգնողական աշխատանքներ [13]:
- Էսքիշեհիրի Սիվրիհիսարի շրջանի հայկական Ս. Երրորդություն եկեղեցին, որը կառուցվել է 1650թ., վերջերս վերանորոգվել է Թուրքիայի մշակույթի նախարարության կողմից, սակայն նախատեսված է ծառայեցնել մշակութային ձեռնարկների իրականացմանը: Ուշագրավ է, որ եկեղեցին վերանորոգելիս մշակույթի նախարարությունը նրա բակում ստեղծել է արձանների պուրակ, ուր տեղադրվել են Աթաթյուրքի և Քյազիմ Քարաբեքիր փաշայի, նրանց կողքին՝ թուրք մշակութային գործիչների արձանները [տե՛ս 14]:
- Վերջերս թուրքական իշխանությունները ձեռնամուխ են եղել նաև Սվասի Կյուրյուն գավառակի հայկական եկեղեցու վերանորոգմանը՝ այդ նպատակով հատկացնելով մոտ 4 մլն լիրա: Սակայն վերականգնված եկեղեցին լինելու է գործող եկեղեցի, թե՛ ծառայեցվելու է որպես թանգարանային նմուշ կամ օգտագործվելու է այլ նպատակներով՝ այս հարցի պատասխանը պարզ չէ [տե՛ս 15]:

**3. Որպես «լքյալ գույք» վաճառվում են մասնավոր անձանց:** Օրինակ՝ Բուրսայի Սեթբաշը թաղամասում գտնվող 300-ամյա հնության հայկական եկեղեցու շենքը, որը նախկինում վաճառվել էր մասնավոր անձի և օգտագործվում էր զանազան այլ նպատակներով, վերջերս սեփականատիրոջ կողմից կրկին հանվել է վաճառքի՝ \$1.5 մլն արժեքով [տե՛ս 16]:

**4. Պատկան մարմինների անտարբերության հետևանքով ժամանակի ընթացքում ենթարկվում են «բնական» մաշման և տարերային աղետների (երկրաշարժեր, սողանքներ և այլն) ու գանձագողերի հասցրած հարվածներին:** Այս առումով որպես ամենաթարմ օրինակներ նշենք հետևյալները.

- Ուրֆայի Գերմուշ գյուղի հայկական Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը մինչև 2013թ. օգտագործվել է որպես անասնագոմ, «կը մարտնչի» ո՛չ միայն բնութեան տարերային աղետներու, այլ նաև գանձագողերու

յաճախակի յարձակումներու դէմ» [17]: Չնայած եկեղեցու և իր շրջակայքի՝ զբոսաշրջության գոտի հայտարարված լինելու հանգամանքին, լիակատար անտարբերության պայմաններում նրա պատերը խարխուլ վիճակում են և կարող են վերջնականապես փլվել<sup>1</sup>:

- Գազիանթեփի Նիզիփ շրջանի հայկական եկեղեցին, որը Վազըֆների շրջանային վարչության կողմից վերանորոգվել էր 2011թ., ներկայումս կրկին հայտնվել է լքյալ ու անմխիթար վիճակում: Եկեղեցու պատերին հայտնվել են գրություններ, ապակիները կոտորվել են, տանիքին խոտ է աճել, իսկ բակը վերածվել է խաղահրապարակի սիրիացի փախստական երեխաների համար [18]:
- Տրապիզոնի Օրթոսիսար շրջանի Բոզթեփե գավառի՝ 15-րդ դարի Ս. Ամենափրկիչ վանական համալիրի եկեղեցին, որ միակ կանգուն մնացած շինությունն է համալիրում, ներկայումս անմխիթար վիճակում է: Անմխիթար վիճակում են նաև վանական համալիրի տարածքում գտնվող հայկական խաչքարերը: Վանական համալիրը հրդեհի է ենթարկվել Ցեղասպանության տարիներին, և ներկայումս եկեղեցին տեղաբնակ մասնավոր մի անձի սեփականությունն է: Նույն կարգավիճակում են գտնվում նաև նախքան Ցեղասպանությունը տարածաշրջանում գործած, ներկայումս ավերված 100-200 հայկական եկեղեցիների ու վանական համալիրների մեծ մասի տարածքները [19]:

Հայկական պատմամշակութային հուշարձանները զբոսաշրջության զարգացմանը ծառայեցնելու նպատակն անթաքույց արտահայտվել է նաև Թուրքիայի պատկան մարմինների կողմից: Աղթամարի Սուրբ խաչ եկեղեցու առնչությամբ Վանի Առևտրական պալատի Վարչական խորհրդի անդամ Սուրադ Բեյագն ասել է. «Կրնանք Վանը դարձնել Թուրքիոյ ամենէն կարեւոր զբոսաշրջական կեդրոններէն մէկը» [20]:

Այն, որ հայկական որոշ եկեղեցիների վերականգնումը չի հետապնդում կրոնական փոքրամասնությունների իրավունքների վերականգնման նպատակ, երևում է նաև այդ երևույթին թուրքական հասարակական շրջանակների որոշակի հակազդեցությամբ: Այսպես, Աղթամարի Սուրբ խաչ եկեղեցում տարեկան մեկ անգամ պատարագ մատուցելու արտոնության վերականգնումը որոշակի խանդ է առաջ բերել Թուրքիայում: Այդ առնչությամբ «Յենի Ազիթ» թերթի հրապարակած մի հոդվածում դժգոհու-

<sup>1</sup> Սույն խնդիրը կարելի է վերագրել նաև վերջին շրջանում Թուրքիայի տնտեսական դժվարություններին:

թյուն է արտահայտվում առ այն, որ մինչ քրիստոնյաները կարողանում են կրոնական արարողություններ իրականացնել թանգարանի կարգավիճակ ունեցող եկեղեցիներում, մուսուլմանները զրկված են նման արտոնությունից Այա Սոֆիայի մզկիթում [տե՛ս 20]:

Այսպիսով, Թուրքիայի կողմից հայկական պատմամշակութային ժառանգության վերականգնման քաղաքականությունը հետապնդում է երկու նպատակ՝ ա) Եվրոպական ինտեգրման (Եվրոպական միությանն անդամակցելու) նկրտումների համատեքստում Թուրքիայի՝ որպես «ժողովրդավարական» և փոքրամասնությունների նկատմամբ «հանդուրժողական» երկրի կերպարի ստեղծում և բ) զբոսաշրջության խրախուսում: Առաջին գործոնը, կապված Եվրոպական միությանը Թուրքիայի անդամակցության մշուշոտ հեռանկարի, Թուրքիա-Արևմուտք հարաբերություններում վերջին շրջանում նկատվող լարվածության և Թուրքիայի արտաքին քաղաքական գերակայությունների փոփոխության հետ, աստիճանաբար կորցնում է իր հրատապությունն ու ազդեցությունը: Երկրորդ գործոնը, պայմանավորված վերջին շրջանում Թուրքիայի տնտեսական աննպաստ դրության հետ, աստիճանաբար վերականգնում է նախկին ազդեցությունը:

*Հոկտեմբեր, 2018թ.*

### Աղբյուրներ և գրականություն

1. Թուրքիոյ փոքրամասնութեան կրօնական ու համայնքային ներկայացուցիչները հասարակաց հաղորդագրութիւն հրատարակեցին, Նոր Մարմարա, օգոստոսի 1, 2018թ.:
2. Գերշ. Տ. Սահակ եպսկ. Մաշալեանի բաց նամակը՝ ուղղեալ հանրապետութեան նախագահ՝ Բէճէփ Թայյիպ Էրտողանի, Նոր Մարմարա, հուլիսի 11, 2018թ.:
3. Կարօ Փայլանի յայտարարութիւնը, Նոր Մարմարա, օգոստոսի 2, 2018թ.:
4. Արամ սրբազան շահեցավ Վագրֆներու ընդհանուր տնօրէնութեան դէմ բացուած դատը, Նոր Մարմարա, փետրվարի 16, 2018թ.:
5. Օրթագիւղի Թաղային Խորհուրդի երէկուան մամլոյ ասուլիսը, Նոր Մարմարա, սեպտեմբերի 26, 2018թ.:
6. Մամաթիա այս կիրակի կը բանա մատաղօրհնութիւններու եղանակը, Նոր Մարմարա, հոկտեմբերի 26:
7. *Հովեան Վ.*, Եկեղեցական գոյքի վերադարձման խնդիրը որպէս Հայոց պահանջատիրութեան բաղկացուցիչ, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», հատոր ԼԵ (35), Պէյրուիթ, 2015:
8. Արամ սրբազանի շփումները՝ Անգարայի մէջ, Նոր Մարմարա, մայիսի 16, 2018թ.:
9. Պատրիարքական ընդհանուր փոխանորդին շփումները մայրաքաղաքի մէջ, Նոր Մարմարա, սեպտեմբերի 6, 2018թ.:
10. Վանի հայկական եկեղեցիին կից գերեզմանատունը զուարճութեան վայրի վերածուեցաւ, Նոր Մարմարա, օգոստոսի 31, 2018թ.:

11. Թէն խոստացած էին փլցնել, բայց Վանի հայկական գերեզմանատան վրայ կառուցուած արտաքննչները դեռ հոն են, Նոր Մարմարա, հոկտեմբերի 4, 2018թ.:
12. Ազշէհիբի հայկական եկեղեցիներէն մէկը կը վերածուի «երգիծարաններու տան», Նոր Մարմարա, հուլիսի 26, 2018թ.:
13. Կեսարիոյ Ս. Սատուածածին եկեղեցին գրադարանի կը վերածուի, Նոր Մարմարա, մայիսի 21, 2018թ.:
14. «Ենի Ագիթ» թերթի արձագանգը Սիվրիհիսարի հայկական եկեղեցիի մասին, Նոր Մարմարա, մարտի 23, 2018թ.:
15. Կիւրիւնի հայկական եկեղեցին պիտի վերականգնուի, Նոր Մարմարա, սեպտեմբերի 28, 2018թ.:
16. Պուրսայի մէջ հայկական եկեղեցոյ շէնքը 1.5 միլիոն տոլարով ծախու հանուած է..., Նոր Մարմարա, օգոստոսի 28, 2018թ.:
17. Ուրֆայի Կերմուշ գիւղի հայկական եկեղեցին կործանման եզրին է, Նոր Մարմարա, օգոստոսի 16, 2018թ.:
18. Կազիանթէփի հայկական եկեղեցին լքեալ ու անմխիթար վիճակի մէջ է, Նոր Մարմարա, հոկտեմբերի 27, 2018թ.:
19. Տրապիզոնի միակ կանգուն հայկական վանքը անմխիթար վիճակի մէջ է, Նոր Մարմարա, հոկտեմբերի 9, 2018թ.:
20. Ընկերային էջի վրայ գանգատ «Մինչ մահմետականներուն արգիւում է Այա Սօֆիայի մէջ արարողութիւն կատարել, թանգարանի վերածուած եկեղեցիներու մէջ քրիստոնէաները արարողութիւն կը կատարեն», Նոր Մարմարա, օգոստոսի 20, 2018թ.:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱԼՎԱԾՔՆԵՐԻ ԵՎ ՊԱՏՄԱՍԾԱԿՈՒԹԱՅԻՆ  
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ**

*Վահրամ Հովյան*

Ամփոփագիր

Հայությունը Թուրքիայում կանգնած է մի շարք լուրջ մարտահրավերների առաջ, որոնցից է հայկական կալվածքների և պատմամշակութային ժառանգության խնդիրը: Թէն վերջին տարիներին որոշ արդյունքներ գրանցվել են բռնագրավված եկեղեցական գույքի վերադարձման ուղղությամբ, սակայն այս հարցում վիճակը հեռու է բարվոք լինելուց, ինչն իր հերթին բացասաբար է անդրադառնում համայնքային կառույցների, մասնավորապես, կրթական հաստատությունների գործունեության վրա՝ միաժամանակ պատճառ դառնալով համայնքի ներսում հակասությունների և պառակտման միտումների խորացման:

Հայկական պատմամշակութային ժառանգության հարցում Թուրքիան հիմնականում ցուցաբերում է տնտեսագիտական մոտեցում՝ վերականգնելով և զբոսաշրջության զարգացման նպատակով որպես թանգարանային նմուշ օգտագործելով հայկական եկեղեցիները: Իսկ այն հուշարձանները, որոնք զբոսաշրջության տեսակետից հետաքրքրություն չեն ներկայացնում, դիտավորյալ կամ պետության լռելյայն համաձայնությամբ շարունակում են ոչնչացվել, վաճառվում են մասնավոր անձանց, օգտագործվում այլ նպատակներով, պատկան մարմինների անտարբերության հետևանքով հայտնվում անմխիթար վիճակում:

## ПРОБЛЕМА АРМЯНСКИХ ВЛАДЕНИЙ И КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ В ТУРЦИИ

*Ваграм Овян*

Резюме

Армянство в Турции стоит перед очень серьезными вызовами, в числе которых проблема армянских владений и культурно-исторического наследия. Хотя в последние годы отмечались некоторые успехи в вопросе возвращения конфискованного церковного имущества, однако ситуацию в этом плане трудно назвать удовлетворительной, что в свою очередь негативно сказывается на деятельности общественных структур, в частности образовательных учреждений, одновременно становясь поводом углубления конфликтов и тенденций к разобщенности общин.

В вопросе армянского культурно-исторического наследия Турция в основном проявляет экономический подход, восстанавливая армянские церкви и используя их в качестве музейных экспонатов для развития туризма. А те памятники, которые не представляют интереса в туристическом плане, сознательно или при молчаливом попустительстве государства продолжают уничтожаться, продаются частным лицам, используются в иных целях, оказываются в неутешительном состоянии из-за равнодушия надлежащих структур.

## THE PROBLEMS OF ARMENIAN ESTATES AND HISTORICAL AND CULTURAL LEGACY IN TURKEY

*Vahram Hovyan*

Resume

The Armenians in Turkey face a number of challenges, and the issue of Armenian estates and historical/cultural legacy is one of them. Although certain progress has been observed in return of church property, the situation is far from being good, which in turn, negatively affects the community structures, particularly the activities of educational institutions, causing conflicts and division inside the community.

Turkey approaches the Armenian historical/cultural legacy primarily from the economic perspective, restoring the Armenian churches and using them as tourist attractions. The monuments that are not interesting from the touristic viewpoint continue to be destroyed through government action or inaction, sold to private individuals or used for other purposes, turning them into state of disrepair due to the indifference of the authorities.